Special Issue
January 2020

VIDYAWARTA®

Peer Reviewed International Refereed Research Journal

Rayat Shikshan Sanstha's

R.B.NARAYANRAO BORAWAKE COLLEGE,

Shrirampur, Dist.Ahmednagar

NAAC Reaccreedited 3rd Cycle 'A+' Grade (CGPA:3.44)

(ISO Certification 9001:2015)

DST-FIST Sponsored College

Two Day

STATE LEVEL SEMINAR

On

Impact of Social Media on Psycho-Social Behavior

20th and 21th January 2020

Sponsored by

Planning and Development, Quality Improvement Programme,
Savitribai Phule Pune University

Organized by

Department of Psychology

Convener
Dr.K.H.Shinde
Principal,R.B.Narayanrao
Borawake College, Shrirampur

Co-Ordinator
Dr.Ganesh Lokhande
Head, Department of Psychology

Scanned with OKEN Scanner

आंतरविद्याशाखीय बहुभाषिक शोध पत्रिका
विद्यावार्ता

Special Issue : January 2020

Rayat Shikshan Sanstha's

R. B. Narayanrao Borawake College, Shrirampur,

Tal. Shrirampur, Dist. Ahmednagar

TWO DAY STATE LEVEL SEMINAR

On

"Impact of Social Media on Psycho-Social Behavior"

Sponsored by

Planning and Development, Quality Improvement Programme,

Savitribai Phule Pune University

Organized by

Department of Psychology

Editor

Dr. K. H. Shinde
Principal,
R. B. Narayanrao Borawake College, Shrirampur

Dr. Ganesh V. Lokhande
Head, Department of Psychology
R. B. Narayanrao Borawake College, Shrirampur

Reg.No.U74120 MH2013 PTC 251205
Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.
At.Post.Limbaganesh,Tq.Dist.Beed
Pin-431126 (Maharashtra) Cell:07588057695,09850203295
harshwardhanpubli@gmail.com, vidyawarta@gmail.com
All Types Educational & Reference Book Publisher & Distributors / www.vidyawarta.com

Scanned with OKEN Scanner

27) Study of Internet Addiction among the Students of Arts and Commerce
Dr. Sunil G. Sontakke, Solapur ||123

28) Study of Sociability, Self-Confidence & Ambitious of Social Media users
Dr. K. H. Shinde, Dist-Ahmednagar (M.S.) ||125

29) USE OF SOCIAL MEDIA AND ACADEMIC ACHIEVEMENT
Dr. Ramesh Namdeo Nikam, Dist. Nashik. (Maharashtra, India) ||127

30) Social Media Addiction
Dr. S. D. Patankar, Solapur ||129

31) Mental health of college students using social media
Prof. Dr. S. H. Mohite, Dist- Solapur (Maharashtra) ||131

32) Advantages and Disadvantages of social media experienced by rural ...
Mr. Yogesh Kulkarni, Dist. Ratnagiri (MS) ||133

33) समाज माध्यमांचे फायदे आणि तोटे
प्रा.श्री. करवर अनिल किसन, श्रीरामपूर ||138

34) Social Media and Psycho Social Problems
बनसोडे सुकेशिनी संजय, जि. अहमदनगर ||142

35) समाज माध्यमांचा शिक्षणावर झालेला परिणाम
श्री. भोये चंद्रकांत मुरलीधर, श्रीरामपूर ||144

36) सोशल मिडीयाचे फायदे आणि तोटे
प्रा.डॉ. सीमा चव्हाण, मंचर ||146

37) ब्रिटिशकाळातील प्रसारमाध्यमांची भूमिका
डॉ. सुनिल प्रभाकर खिलारी, श्रीरामपूर ||150

38) समाज विकासात प्रसार माध्यमांचे योगदान
श्री नरोटे गोरक्ष लक्ष्मण, श्रीरामपूर ||153

39) सोशल मीडियाचे फायदे आणि तोटे
डॉ. कल्पना रामराव विटोरे, जि. जालना ||159

40) समाज माध्यमे आणि समाज
प्रा.डॉ. मेघराज एकनाथ औटी & प्रा.महेश वसंत कुलकर्णी, जि.नगर ||160

www.vidyawarta.com/03 http://www.printingarea.blogspot.com

Scanned with OKEN Scanner

समारोप :

समाज माध्यमांचे शिक्षणात मोलाचे योगदान असले तरी अति प्रमाणात त्याचा वापर केला की, त्याचे तोटे जाणवु लागतात. म्हणून शिक्षक व पालक यांनी विद्यार्थी–पाल्य यांना वेळोवेळी समाज माध्यमे कशी वापरावी व किती प्रमाणात वापरावी याचे मार्गदर्शन करायला हवे. शिक्षकांनीही अध्यापनात अशा माध्यमांचा सर्रास वापर न करता आवश्यक तेवढंच वापर करावा. अति समाज माध्यमे वापरामुळे मुलांच्या आरोग्यावर अनेक अनिष्ट परिणाम झालेले वेळोवेळी निदर्शनास आले आहेत. म्हणून अशा माध्यमांचा जास्तीतजास्त सकारात्मक वापर व्हायला हवा. अन्यथा भविष्यात याचे अनेक विपरीत परिणाम दिसून येतील.

संदर्भग्रंथ सूची:

१)www.toppr.com/bytes/effect-of-social-media-on-youth-2/

२)www.academiaapps.com/impact-social-media-education/

३) www.socialmediaimpact.com

४) www.csic.georgetown.edu

❑❑❑

36

सोशल मिडीयाचे फायदे आणि तोटे

प्रा.डॉ. सीमा चव्हाण

सहाय्यक प्राध्यापक, अर्थशास्त्र विभाग,
अण्णासाहेब आवटे आर्टस, कॉमर्स ॲण्ड हुतात्मा बाबू गेणू सायन्स कॉलेज मंचर

****

प्रस्तावना :

बघता बघता कलियुग देखील संपले. आपण सर्वांनी आता एका नव्या युगात पाऊल टाकले आहे. मागील युगात बऱ्याच मोठया प्रमाणात सर्वच क्षेत्रात अतुलनीय बदल झाले आहेत. पूर्वीचा पोस्टमनमार्फत होणारा पत्रव्यवहार बंद होऊन बराच काळ उलटला आहे. पत्राची जागा आता मोबाईल ने घेतलीय.

मोबाईल फोनवरून महिनोंमहिने चालणारा पत्रांचा प्रवास काही सेकंदात होऊ लागला. लोकांचा भरपूर वेळ वाचू लागला आणि नजीकच्या काळात सोशल मिडीयाने थैमान घातले. आणि या थैमानाचा परिणाम असा झाला की, आजची तरूणाई सोशल मिडीयाच्या व्यसनात आहे. आज एवढी जाणीव नसली तरी येणाऱ्या काळात याची भयानकता खुप जाणवेल. त्याचा अर्थ असा नाही की, सोशल मिडीयाचा वापर करणे चूकीचे आहे असे नाही, कारण सोशल मिडीयामुळे बऱ्याच गोष्टी सोईस्कर झाल्या आहेत.

आपल्या व्यवसायात वाढ करण्याची एक चांगली संधी म्हणजे सोशल मीडिया. सर्वात मोठी सोशल नेटवर्क्स (फेसबुक, टिवटर, लिंकडइन) आणि मिडीया सामायिकरण साईटस (इन्टाग्राम, युटयूब, स्नॅपचॅट) आणि पिनटेरेस्ट व गुगल प्लस यांसारख्या साईटस फार थोडे लोक वापरतात. परंतू, सोशल मिडीया आणि टॉप सोशल मिडीया आणि सामायिकरण नेटवर्कपेक्षा बरेच काही आहे. आपल्याला इंटरनेटच्या कानाकोपऱ्यातून नवीनतम आणि सर्वोत्कृष्ट सोशल मिडीया बातम्या

Scanned with OKEN Scanner

आणण्याच्या जेट सेटींग आणि ग्रीन लिव्हींगपासून विणकाम या सर्व गोष्टी कुशलतेने सर्व प्रकारच्या हायपर फोकस्ड कोनाडावर भरपूर सामाजिक नेटवर्क्स आहेत. एकेकाळी जेव्हा आपण त्यांच्या कार्यक्षमतेनुसार नेटवर्कचे केवळ वर्गीकरण करू शकत होतो. (लहान मजकूर साठी) टिवटर, व्हिडीओसाठी युटयूब) तो काळ निघून गेला. जसजसे अधीक नेटवर्क प्रवाहात आणि वश्ध्दीगत वास्तविकतेसारखे समश्ध्द वैशिष्टये जोडत आहेत तसतसे त्यांच्या वैशिष्टयांमधील संच अस्पष्ट आणि बदलत चालले आहेत.

संशोधनाची उद्दीष्टे :—

१) सोशल मिडीया संकल्पना अभ्यासणे.

२) सोशल मिडीयाचे प्रकार अभ्यासणे.

३) सोशल मिडीयाच्या फायद्यांचा अभ्यास करणे.

४) सोशल मिडीयाचे तोटे अभ्यासणे.

संशोधन पध्दती :— प्रस्तुत संशोधन पेपर हा दुय्यम साधनसामग्रीवर आधारित आहे. माहिती संकलीत करण्यासाठी संशोधकाने विविध संशोधन साहित्य वर्तमानपत्रे, विविध मासिके, शोधनिबंध, पुस्तके, इंटरनेट याद्वारे माहिती मिळविली आहे.

सोशल मिडीयाची संकल्पना :—

सोशल मिडीया म्हणजे समाजाच्या हातातील इलेक्ट्रॉनिक माध्यम तुम्ही हे माध्यम पाहिजे तसे आणि हवे तसे वापरू शकता आणि वापरायला अगदी सोपे सुध्दा आहे. कारण आज सगळयांकडे स्मार्ट फोन्स सुध्दा आहेत. हाच स्मार्ट फोन आपले विचार आणि संदेश आपल्या नेटवर्कमध्ये लगेच आणि प्रभावीपणे पोहोचवू शकतो. मग ते छायाचित्र असो किंवा व्हिडीओ, जर का कनेक्ट चांगले असेल तर तो व्हायरल व्हायला वेळ लागत नाही. पण प्रेझेंटेशन आणि टायमिंग हे सर्वात महत्वाचे !

१) ज्ञानाची किंवा माहितीची देवाणघेवाण :—

तरूणांबरोबरच इतर युजर्स ना ही सोशल मिडीयाच्या माध्यमातून अनेक गोष्टींची माहिती मिळत असते. पौगंडावस्थेतील मुलांना या साईटसच्या माध्यमातून माहिती मिळत असते. कित्येक मैल लांब असूनही एकमेकांच्या संपर्कात राहणे, आणि एकमेकांशी संवाद साधणेही यामुळे शक्य होते. वेगवेगळया विषयांचे विश्लेषण आणि 'ट्रेडींग' मध्ये राहणे शक्य होते. या सगळयांचा परिणाम अर्थातच करीअरच्या बाबतीत निर्णय घेताना होत असतो. अशा प्रकारच्या संवाद साधण्यामुळे विविध ठिकाण, तेथील शिक्षण पध्दती, कामाच्या आणि शिक्षणाच्या विविध संधी, संस्कृती इ. बाबींची माहिती मिळविणे शक्य होते.

२) सामाजिक फायदा :— सोशल नेटवर्क सेवेमुळे एकाचवेळी अनेक लोकांशी संपर्क व ओळख ठेवता येते. यात वेळ, स्थान इ. गोष्टी आड येत नाहीत. मात्र या ओळखींचा प्रत्यक्ष आयुष्यात उपयोग होतो की नाही हे सांगणे कठीण आहे.

३) अपारंपारिक करिअर :— सोशल मिडीया साईटसवर तरूण मंडळी आपल्या आवडी निवडी, छंद यांच्या आधारे आपले ग्रुप्स, पेजेस निर्माण करू शकतात. याद्वारे विविध विषयांवर चर्चा करू शकतात. आपल्याला माहित असणाऱ्या किंवा हव्या असणाऱ्या संधींच्या माहितीची देवाणघेवाण करणे यामुळे शक्य होते. अशा माध्यमातूनच बायकर्स क्लब, व्यावसायिक डांन्सर्स, स्टोरी टेलर्स अशा विविध अपारंपारिक करिअर्सची माहिती मिळू शकते किंवा असे करिअर करता येणेही शक्य होते. अनेक विद्यार्थ्यांना आपली आवड (पॅशन) इतरांना दाखवायला आवडते त्यातूनच एखाद्याला चांगला ब्रेक मिळू शकतो.

४) तुमचा ग्राहकांशी थेट संबंध येतो:— सोशल मिडीया ही काही विपणन योजनांपैकी एक आहे. जी आपल्याला आपल्या ग्राहकांशी थेट कनेक्ट करण्याची परवानगी देते. त्यामुळे आपणास माहिती होते की, आपल्या व्यावसायात कोणाला रस आहे. कारण त्यांनी आपल्या सोशल मिडीया खात्याचे अनुसरण करणे निवडलेले असते.

५) आपण आपला ब्रॅण्ड तयार करणे :— सोशल मिडीया विपणनाचा एक फायदा म्हणजे आपला ब्रॅण्ड तयार करण्याची क्षमता जेव्हा आपण स्वारस्यपुर्ण लिड्सशी कनेक्ट करता तेव्हा आपण त्यांना आपल्या ब्रॅण्डवर उघडकीस आणता. सेंद्रीय सामग्री विनामुल्य पोस्ट करण्याची क्षमता आपल्याला आपल्या प्रेक्षकांसह वारंवार ब्रॅण्ड ओळख निर्माण करण्यास अनुमती देते.

Scanned with OKEN Scanner

हे ब्रॅण्ड निष्ठा वाढवते, जितके लोक आपल्या ब्रॅण्डच्या संपर्कात येतील तितके ते त्यास परिचित होते. आपण या प्लॅटफॉर्मवर सामग्री सामाईक, रिट्वीट आणि रिपीन करू शकता. थोडक्यात सोशल मिडीया हे आपल्याला आपले अनुयायी वाढविण्यात आणि अधिक आघाडी मिळविण्यात मदत करते.

६) आपण आपल्या वेबसाईटवर रहदारी आणतो :— आपल्या व्यवसायाच्या वेबसाईटवर रहदारी वाढविण्यासाठी सोशल मिडीया हे एक उत्कृष्ट अनुप्रेरक आहे. बरेच सोशल मिडीया प्लॅटफॉर्म आपल्याला आपल्या वेबसाईटच्या दुव्यासह सामग्री पोस्ट करण्याची परवानगी देतात. जेव्हा आपण आकर्षक सामग्री तयार करता तेव्हा आपण आपल्या प्रेक्षकांना दुव्यावर क्लीक करून मोहित करू शकता. हे त्यांना आपल्या साईटवर निर्देशित करते जिथे ते आपल्या व्यवसायाबाबत अधीक जाणून घेऊ शकतात. आपल्या व्यवसायाशी अधीक परिचित होण्यास मदत करण्याची ही आपल्यासाठी एक उत्तम संधी आहे. ते आपली वेबसाईट तपासू शकतात आणि आपली उत्पादने आणि सेवांबद्दल शिकू शकतात. आपल्या व्यवसायावर अवलंबून आपण अपॉइंटमेन्ट बुक करण्यासाठी किंवा बीले भरण्यासाठी आपल्या साईटचा वापर करू देऊ शकता.

७) आपण आपल्या कार्यक्षमतेचे मुल्यांकन करू शकता :— सोशल मिडीया विपणनाचा आणखी एक फायदा म्हणजे आपल्या कामगिरीची मुल्यांकन करण्याची क्षमता. जेव्हा आपण एखादे विपणन अभियान चालविता तेव्हा ते कसे कार्य करत आहे हे आपल्याला जाणून घ्यायचे असते सोशल मिडीया प्लॅटफॉर्मवर आपण आपल्या मोहिमेचा मागोवा ठेवणे सुलभ करते की, आपण मुल्यवान निकाल लावत आहात की नाही हे पाहणे. किती लोक आपल्या पोस्ट, टिपण्या, पसंती, सामाईक करणे आणि बरेच काही पाहतात हे आपण ठरवू शकता. आपण जाहिरात मोहिम चालविल्यास त्यासाठी मेट्रीक्स देखील पाहू शकता आपण इंप्रेशन, क्लीक आणि रूपांतरणे यांसारख्या मेट्रीक्स पाहू शकतो.

८) आपण मौल्यवान आंतरदृष्टी शोधू शकता :— आपण आपल्या ग्राहकांबद्दल मौल्यवान माहिती घेण्यासाठी सोशल मिडीयाचा वापर करू शकता. जे आपल्याला चांगला व्यवसाय करण्यासाठी निर्णय घेण्यास मदत करू शकते. जसे की, सामाजिक मते जाणून घेतल्यामुळे आपण आपल्या व्यवसायाबद्दल, कंपनीबद्दल आणि ब्रॅण्ड बद्दल लोकांना कसे वाटते हे शोधण्याची अनुमती देते. सामाजिक मते जाणून घेतल्यामुळे आपण आपल्या व्यवसायाबद्दल संभाषणे उलगडू शकता आणि आपल्या ऑफरबद्दलच्या प्रश्नांची उत्तरे देऊ शकता. आपल्या व्यवसायाबद्दल लोकांना काय वाटते ? आपल्या लक्षीत प्रेक्षकांच्या गरजा चांगल्याप्रकारे पुर्ण करण्यासाठी आपण आपली उत्पादने आणि सेवा कशा सुधारू शकता? या प्रश्नांची उत्तरे समजून घेतल्यास आपला व्यवसाय स्पर्धेतून बाहेर पडून अधीक लोकांपर्यंत पोहचू शकतो.

९) डिजीटल साक्षरता :— सोशल मिडीयावर आपण आपले डिजीटल क्षेत्रातील कौशल्य हायलाईट करून इतरांना सांगू शकता जेणेकरून इतर प्रांतातील इतर कंपनीतील लोकही तुमची यासाठी निवड करू शकतात. आज कोणत्याही क्षेत्रात काम करायचे असले तरी तुम्ही डिजीटल साक्षर असणे आवश्यक झाले आहे. जेवढे लवकर तुम्ही या जगात प्रवेश कराल तेवढया अधीक संधी तुमच्यासाठी उपलब्ध होऊ शकतात. स्वत:ला अपडेट ठेवत तुम्ही आपलं चांगलं करीअर घडवू शकता.

१०) अन्यायाला वाचा फोडण्यासाठी :— सोशल मिडीयाच्या माध्यमातून आपल्या भावना व्यक्त होत असतानाच आता अन्यायाला वाचा फोडण्यासाठी सुध्दा सोशल मिडीयाचा वापर होऊ लागला आहे.

सोशल मिडीयाचे तोटे :—

१) सोशल मिडीयावर आभासी ओळख :— सोशल मिडीयावर आभासी ओळख निर्माण करणे हे सोपे जाते आणि सोशल मिडीयावर फेसलेस राहता येते. कारण खोटया नावाने आकाऊंट उघडून आणि टोपन नावाने टाकलेली पोस्ट पटकन कोणाला कळत नाही. या कारणांमुळे गुन्हेगार बिनधास्त गुन्हे करतात.

२) वैयक्तिक माहितीचा गैरवापर :— फेसबुकवर आपण आपल्याला काय आवडते, आवडती पुस्तके, सिनेमे, फोन आणि पत्ता हे सारे आपण जगाला उघड करतो. या माहितीचा गैरवापर करणाऱ्या अनेक टोळया तयार झाल्या आहेत. त्या लहान मुलांना पळविणे,

खंडणी मागणे असे उद्योग करतात.

३) सोशल मिडीयामुळे माणुसकी हरवत चालली आहे :— सोशल मिडीयाने आजची पिढी, भावना हरवून बसली आहे. लोकांना मदत करण्यापुर्वी त्यांना त्या गोष्टींचे फोटो काढायचे असतात आणि ते शेअर करायचे असतात. म्हणजेच मदत करण्याऐवजी त्या घटणेचे फोटो काढून ते शेअर करण्यात धन्यता वाटते.

४) नैराश्यग्रस्त होणे :— या संदर्भात एक सर्वेक्षण केले गेले. त्यानुसार सोशल मिडीयाचा वापर केला गेल्याने नैराश्य येत असल्याचे पाच पैकी एक व्यक्ती सांगताना दिसून आली. तीस वर्षांहून कमी वयाच्या लोकांसंदर्भात हे तथ्य समोर आले आहे. या वयोगटातील लोकांच्या आयुष्यात सोशल मिडीया हा महत्त्वाचा घटक बनला आहे. इतकेच नव्हेतर स्मार्ट फोन व्यतिरिक्त ते संवाद साधण्यासही असमर्थ असल्याचे दिसून आले आहे. मात्र सतत स्नॅपचॅट, इन्स्टाग्राम आणि फेसबुक सतत पाहणे तसेच आयुष्यातील प्रत्येक गोष्टींचे अपडेट सोशल मिडीयावर टाकण्याच्या सवयी या तरूणांना जडल्या आहेत. त्यांच्या अधीन जाणे ही धोक्याची घंटा मानली जात आहे.

५) हॅकींग :— हॅकींगसारख्या घटनांमध्ये दिवसेंदिवस वाढ होत असून यामुळे पैसे मिळविण्याचे अनेक गैरमार्ग मुलांना समजू लागले आहेत, जे योग्य नाहीत.

६) सायबर चोरी :— सायबर चोरी सारखे गुन्हेगार तयार होण्यासाठी हे एक माध्यम किंवा कारण होऊ शकते.

निष्कर्ष :—

अनेक संशोधनातून असे सिध्द झाले आहे की, ८१ टक्के ग्राहक एखादे उत्पादन खरेदी करण्यापुर्वी इंटरनेटवर त्याची विस्तृत माहिती पाहतात. जगातील ६० टक्के लोक थेट त्यांच्या वेबसाईटवर न जाता संर्च इंजिनचा वापर करतात, तुलना करतात. जगातील ७९ टक्के ग्राहकांना विश्वास आहे की यामुळे माहिती अचूक मिळते व फसवणूक टळते. आपण प्रेक्षकांना गुंतवून ठेवणे आणि वेबसाईट रहदारी वाढविणे यांसारखे फायदे आणून व्यवसायासाठी सोशल मिडीया उपयुक्त साधन ठरू शकते. तथापि, आवश्यक संसाधने आणि नकारात्मक तोटे देखील असू शकतात. आपल्या व्यवसायासाठी सोशल मिडीयाकडे जाण्याचा सर्वोत्कृष्ट दृष्टीकोन ठरविण्यात आपली मदत होऊ शकते. आपण उद्योगातील घडामोडींना त्वरीत प्रतिसाद देऊ शकता. आणि विचारशील नेता किंवा आपल्या क्षेत्रातील तज्ञ म्हणून पाहिले जाऊ शकता. आपला व्यवसाय आपल्या प्रेक्षकांद्वारे कसा दिसतो हे यास सुधारू शकते.

सोशल मिडीयाची उपस्थिती टिकवून ठेवण्याचा खर्च कमी असतो. आपण सशुल्क जाहिरातींमध्ये गुंतवणूक करणे निवडल्यास आपण आपल्या बजेट मधून जितके कमी पैसे खर्च करता येतील तितके खर्च करू शकता. सोशल मिडीया जाहिरातीद्वारे व्युत्पन्न केलेल्या ऑनलाईन विक्रीच्या बाबतीत परताव्यावरील गुंतवणूकीचे प्रमाण देणे सोपे आहे. तरी काही कमी मूर्त फायदे आहेत. सोशल मिडीया हे माध्यम दुधारी तलवारीसारखे आहे. याचा योग्य वापर केला तर फायदा आहे. अन्यथा त्याच्या आहारी जाऊन नको ती पावले उचलली, तर आयुष्याची वाट लागायलाही वेळ लागणार नाही हेही लक्षात घेतलं पाहिजे.

संदर्भ :—

लरोचे एम., हबीबी एम. आणि रिचर्ड एम. (२०१३) सोशल मिडीयामध्ये असणे किंवा नसणे, सोशल मिडीयावर ब्रॅण्ड लॉयल्टीचा कसा परिणाम होतो. इंटरनॅशनल जर्नल ऑफ इन्फॉर्मेशन मॅनेजमेंट, ३३

मुंटा डी., मॉरमन एम.आणि स्मिट ई. .(२०११) कोबरा ब्रॅण्डशी संबंधीत सोशल मिडीया वापरासाठी प्रेरणा शोधणे, आंतरराष्ट्रीय जर्नल ऑफ इन्फॉर्मेशन मॅनेजमेंट, ३०

गंज आर.टी., मूरमन सी, भल्ला जी. .(२०१०) पुनर्विचार विपणन, हार्वर्ड व्यवसाय पुरावलोकन, ८८

बॉईड दोनाह, एलसन निकोल (२०११) 'सोशल नेटवर्क साईटस, डेफिनेशन हिस्ट्री ॲण्ड स्कॉलरशिप', जर्नल ऑफ कॉम्प्युटर मेडीएटेड कम्युनिकेश

प्रा.योगेश हांडगे, (३/१०/२०१७) सायबर सिटी ..स्मार्ट सिटी

नेहा खरे (६/५/२०१७) लोकसत्ता दैनिक — सोशल मिडीयाचे फायदे, तोटे.

सुचित्रा सुर्वे (१/९/२०१८) महाराष्ट्र टाईम्स — सोशल मिडीया

किशोर शेळके (२८/९/२०१८) आर.एल. रंग लेखनीचे — सोशल मिडीयाचे फायदे व तोटे.

http://www.whatissocialnetworking.com

http://www.webopedia.com/TERM/S/Socialnetworking-site.html

http://www.yuvamat.blogspot.com